

ديوان

مجلة علمى تحقيقي بين المللى علوم اسلامى
مجلة دراسات اسلامية، عالمية، علمية، محكمة

International Journal of Islamic Studies

Uluslararası İslami Araştırmalar Dergisi

ISSN: 2706-6428 E-ISSN: 2707-7462

جلد: ٠١ شماره: ٠٢ سال: ١٣٩٩

نظر اجمالى به شكيبايى در سيرة پيامبر (ﷺ) و واكنش هاى عمومى مردم عصر حاضر

نظرة موجزة على صبر النبي (ﷺ) و ردود فعل أهل العصر الحاضر

Hız. Peygamberin Hayatında Hoşgörü ve Günümüz İnsanı

An overview of Tolerance in the life of Prophet [pbuh] and the contemporary
mankind's public reactions

Dr. Necati AYKON**

معلومات مقاله / Article Information / Makale Bilgisi

مقاله تحقیقى / Resarch Article / Araştırma Makalesi / نوع مقاله : Makalenin Türü / Article Type

تاریخ دریافت مقاله / 03.03.2020 / Geliş Tarihi / Received Date

تاریخ پذیرش مقاله / 11.05.2020 / Kabul Tarihi / Accepted Date

* Dr. Öğretim Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Burdur/Türkiye.

* عضو کادر علمى دانشکده شرعیات دانشگاه محمد عاکف ارسوی، بوردور / ترکیا.

نحوه‌ی ارجاع دهی از این مقاله در پاورقی

نجاتی آیگون، " نظر اجمالی به شکیبایی در سیره پیامبر (ﷺ) و واکنش های عمومی مردم عصر حاضر"، مجله دیوان ۲/۱ (سرطان ۱۳۹۹)، ۱۲-۲۰.

Atıf

Necati Aykon, "Hz. Peygamberin Hayatında Hoşgörü ve Günümüz İnsanı", *Diwan Dergisi* 1/2 (Temmuz 2020), 12-20.

چکیده

حضرت پیامبر (ﷺ) از لحاظ اخلاق و رفتار شخصا قرآن زنده بودند. از هر نگاه با بهترین اخلاق و رفتار در برابر دیگران نمونه و الگو بوده است. با وجود رفتار نرم، بخشش گر بودن و اخلاق نیکو پیامبر (ﷺ) یک جمعی از جهت عناد و خود خواهی از جهالت بر نمیگشتند و از حضرت پیامبر (ﷺ) روی میگشتاندند. در عین حال با پیامبر (ﷺ) برخورد زشت مینمودند. حضرت پیامبر (ﷺ) رهبر و پیشوایی بود که همه این سختی ها و برخورد بد آنها را تحمل نموده و آنها را با حکمت و نصائح زیبا به راه خداوند ج دعوت مینمود.

با وجودیکه همان قومش قبل از اسلام آنجناب را به صفت امین میشناختند و سخنان پیامبر (ﷺ) را نپذیرفتند، مردم طائف آن جناب را سنگباران نمودند. در برابر همه این ظلم آنها حضرت پیامبر (ﷺ) از خود صبر و تحمل نشان میداد. زیرا حضرت پیامبر ص امیدوار بر این بود که روزی از میان آنها کسانی دعوتش را اجابت نموده و مسلمان شوند. همین گونه هم میشود.

عمل کردهای چون اصرار نمودن یک جوان بر اینکه میخواهد زنا نماید، ادرار نمودن یک بدوی در دیوار مسجد، صحبت نمودن یک جوان در نماز، تمسخر ابو محظوره بر اذان و دیگر افعال و سخنان که بر هر انسان رفتار غیرقابل تحمل و نا خوشآیند است. به همین سبب هنگامیکه اصحاب کرام با شدت میخواستند با آنها برخورد نمایند اما حضرت پیامبر (ﷺ) مانع برخورد متشدد آنها شده و خودش به شکل بسیار آرام هر یکی آنها را متوجه اشتباه و خطا هایشان نمود. تنها با این قدر اکتفاء نکرد، بلکه هر یک آنها را بدون اینکه برنجانند و قلب شان را بشکناند به شکل بسیار درست و همه جانبه این امور را به آنها آموختاند. از اثر همین رفتار زیبای حضرت پیامبر (ﷺ) آنها مجذوب اخلاق حضرت پیامبر (ﷺ) شدند و این رفتار پیامبر (ﷺ) برای تنظیم زندگی بعدی آنها کارگر و مفید تمام شد. حضرت پیامبر (ﷺ) همراه آنها با زبان و نحوه برخورد نمود که قابل فهم و خوشآیند برایشان بود. به همین اساس آنها را به پذیرفتن دین اسلام قانع ساخت و این موضوع یگانه چیزی است که امروز ما در دعوت نسبت به آن بیشترین اهمال را نموده ایم.

انسان امروز با وجودیکه این موضوعات را میدانند یا میشوند ویا هم حتی برای دیگران در صحبت هایش این اخلاق و رفتار زیبا حضرت پیامبر (ﷺ) را حکایت میکند، اما در برابر مشکلات و حوادث بی صبر بوده حتی در برابر کوچکترین حادثه صبر و تحمل نداشته مانند بم آماده انفجار است و از فضای بر خورد نیک به شکل بسیار سریع در حال دور شدن است. البته در این دنیای که به شکل سریع در حال تغییر است، تاثیر پذیری ما از یک سلسله حوادث عصرمان قابل انکار نیست. لیکن این تاثیر پذیری به معنی بی تقصیر بودن ما نمیباشد. در این عصر ما باید نسبت به دیگران متفاوت باشیم. چونکه ما پیروی دین هستیم که به عنوان رحمت به عالمیان و نجات بشریت فرستاده شده است. بناء ما تنها مکلف در برابر زندگی خودمان نیستیم، بلکه در برابر زندگی دیگران نیز مسوول بوده و این مکلفیت بدوش ماست. پس هنگامیکه مکلفیت ما چنین است باید در برابر حوادث و مشکلات با تحمل و پیشانی باز ایستادگی نمایم. و با نگرش واقع گرایانه در برابر حوادث در روشنایی احکام قرآن کریم به دریافت راه های حل مشکلات مجبور هستیم.

واژه های کلیدی: حضرت پیامبر (ﷺ) بر خورد خوش، تحمل، جوانی.

ملخص

النبي (ﷺ) كان خلقه القرآن الكريم، أي يطبق جميع ما فيه من مكارم الأخلاق ومحاسن الأعمال، وكان خير أسوة للبشرية بخلق العظيمة وسلوكه الأمثل. ولكن المشركين كانوا يكفرون به عنادًا واستكبارًا، ويعاملونه بسوء معاملة، وفي الوقت نفسه كان النبي (ﷺ) يتحلى بأعظم درجات الخلق والكرم والجلود والصبر، ويدعوهم إلى الله سبحانه وتعالى بالحكمة والموعظة الحسنة، ورغم أن المشركين كانوا يلقبونه بالأمين قبل البعثة؛ ولكنهم أصروا في ضلالهم وجهلهم ولم يستجيبوا لدعوته، ولما خرج (ﷺ) إلى أهل الطائف يدعوهم إلى الله سبحانه وتعالى، فردّوه ردًا قبيحًا وأغرو سفهاءهم يرمونه بالحجارة، وهو يدعو لهم بعد كل هذه المظالم البشعة، لأنه (ﷺ) كان يعلم أن من بينهم من يستجيبون دعوة الإسلام ويدعون الناس إليه، وتحقق ذلك. وهناك مواقف من حياة النبي (ﷺ) تعبر عن خلقه العظيم، وصبره الجميل، وفقه معاملته بالنفوس، ومنها ترفقه بشباب يستأذنه بالزنا، والأعرابي الذي بال في المسجد، وإرشاده لشباب تكلم في الصلاة، وابتسامته لسخرية أبي محظورة للأذان، ومن هذا القبيل ما يصعب التصرف معه على كل مسلم، ولكنه (ﷺ) كان يصوّب زلاتهم باللين وحسن التدبير دون لؤمهم، ويمنع أصحابه الكرام من التشدد تجاه هذه المواقف، وهذا السلوك الفذ دفعهم إلى حب أخلاقه (ﷺ)، ومن ثم أدى دورًا بارزًا في انتظام حياتهم وإصلاح شؤونهم، لأن تصرف النبي (ﷺ) كان رائعًا عظيمًا استهدف به تأنييس الناس بالإسلام، ولكننا غفلنا عنه في عصرنا الحاضر في الدعوة إلى الله سبحانه وتعالى. وأما أهل العصر الحاضر مع العلم بصور صبره (ﷺ) طيلة حياته وفي خلال دعوته، وتذكيرهم الآخرين به

أحياناً؛ يغفلون عنه عندما يواجههم المشاكل حيث ينفد صبرهم، ويضجر من أبسط موقف، وسرعان ما يغضبون كأنهم قبلة تنفجر، ولاشك أننا في عصر التجدد والناس يتأثرون بما يستجد، ولكنه لا يعني عدم التقصير في الاقتداء بالنبي (ﷺ). وينبغي علينا أن نتميز بالالتزام بديننا الحنيف واتباع نبينا الذي بُعث رحمة للعالمين وهادياً وناجياً للبشرية. ولا بد أن نحتّم بالآخرين من إخواننا المسلمين ودعوة غيرهم من البشر، لأن الله سبحانه وتعالى جعلنا أمة نبيه الخاتم (ﷺ) ولا نبي بعده، فعلينا أن نتحلى بأخلاق نبينا (ﷺ) في التصرف مع الأحداث والمواقف، ونعالج المشاكل في ضوء هدي القرآن الكريم وسنة النبي (ﷺ) ونقتدي به في صغير وكبير.

الكلمات المفتاحية: سيدنا رسول الله (ﷺ)، حسن الخلق، التحمل، الشباب.

Özet

Hız. Peygamber, hayatı Kur'an olan, her yönüyle en güzel örnekleri sergileyen, yumuşak davranan, af yolunu tutan, tüm çabalarına rağmen inatları yüzünden cahilliklerinden vazgeçmeyenlerden yüz çevirmesi istenen, kendine yapılanlara tahammül gösteren, güzel öğüt ve hikmetle Rabbinin yoluna çağırarak bir önderdir.

Kendisini "el-Emîn" sıfatıyla bilmelerine rağmen sözlerine itibar etmeyen kavmine, taşıyan Taîf'lilere karşı sabırla tahammül gösterir. Çünkü bir gün içlerinden birilerinin davetine olumlu cevap verecekleri ümidini besler içinde. Öyle de olur.

Israrla zina yapmak isteyen genç... Mescidin duvarına tuvaletini yapan bedevi... Namazda konuşan genç... Ezanla alay eden Ebû Mahzûre... Daha niceleri... Yaptıkları, söyledikleri, her insanın tahammül edemeyeceği, hoş göremeyeceği davranışlardır. Bundan dolayı ashabı hışımla üzerlerine yürürken, o, gayet sakin bir şekilde bu kişilerin yaptıklarının yanlış birer hareket olduğunu bildirmekle kalmamış, aynı zamanda onları kırmadan, rencide etmeden yapılması gerekeni de güzel bir şekilde alternatifleriyle birlikte öğretmiştir. Bu sayede onları kazanmış, bundan sonraki hayatlarında daha güzel hareket etmelerine yardımcı olmuştur. Günümüzde en çok ihmal ettiğimiz yolu kullanarak onların anladığı dilden konuşmuş ve onları ikna etmiştir.

Tüm bunları bilen, duyan, hatta sohbetlerinde ballandıra ballandıra anlatan günümüz insanı her geçen gün olaylara tahammül edemeyen, en küçük bir olayda bile patlamaya hazır bir bomba gibi hoşgörü ortamından hızla uzaklaşmaktadır. Elbette hızla değişen dünyada yaşayan bizlerin çağımızdaki birtakım olaylardan etkilendiği doğrudur. Ancak bu bizim

suçsuz olduğumuz anlamına gelmez. Bizim bir farkımız olmalıdır. Çünkü biz âlemlere rahmet olarak gönderilen, insanlığın kurtuluşu için gerekli olan dini değil sadece yaşamak; yaşatmayı üstlenmiş bir toplumuz. Öyleyse hoş görü ortamında tahammül göstererek olaylara sağduyulu yaklaşılmaya, çağlara hükmeden Kurân'ın ışığında çözümler üretmeye mecburuz.

Anahtar Kelimeler: Hz. Peygamber, hoşgörü, tahammül, gençlik.

Abstract

The Prophet is a leader whose life is a Qur'an, who displays the most beautiful examples in every aspect, who acts softly, who holds the path of forgiveness, who is asked to turn away from those who do not give up their ignorance despite all his efforts, who tolerate what is done to him, and who calls upon his Lord with good.

He patiently tolerates his people who do not respect his words, even though they know him as "al-Amin", the Stone Taifliler shows patience. Because one day one of them will respond positively to the invitation of the hope in the nurturing. And it would.

The young man who wants to commit adultery... The Bedouin peeing on the Masjid's wall... the young man speaking at prayer... Abu Mahzure, who mocks the adhan, is the actions they make, say, behaviors that every person can't tolerate, and that they can't tolerate. Therefore, as his companions walked over them, he did not only quietly report that what these people did was wrong, but also taught them what to do without breaking them, without getting offended, with their alternatives. In this way, he won them and helped them to move better in their future lives. Today, using the way we neglect most, he talked and convinced them of the language they understood.

Today, a person who knows, hears, or even tells about his conversations, can not tolerate the events every day, and even in the slightest incident, is rapidly moving away from the atmosphere of tolerance like a bomb ready to explode. Of course, it is true that we, who live in a rapidly changing world, are affected by a number of contemporary events. But that doesn't mean we're innocent. We have to make a difference. Because we are a society that is sent to the realms as a mercy, not the religion that is necessary for the salvation of humanity; we have undertaken to live. In this case, we have to tolerate events in a pleasant way, to approach common sense, to produce solutions in the light of the Qur'an, ruling the ages.

Keywords: Prophet, tolerance, endurance, youth.

Giriş

Eşref-i mahlûkât olarak “en güzel bir surette” (et-Tin, 95/4) yeryüzünde halife namzedi olarak yaratılmış, kendisine verilen yetenekle meleklerle karşı imtihanı kazanmış, buna karşılık yerleştirildiği cennet nimetinin kıymetini bilemediğinden belli bir süre yaşayacağı, çoğalacağı ve öleceği yeryüzüne iki kişi olarak indirilmiş olan insanoğlu, zamanla çoğalmış, yeryüzüne hâkim olmuştur (el-Bakara, 2/30-38). Ancak bu çoğalma neticesinde zaman zaman sapmalar, karışıklıklar meydana gelince yol gösterecek, iyiyi, doğruyu, yanlış öğretecek hidayet rehberleri denilen sayıları yüzbinlerle ifade edilen peygamberler görevlendirilmiştir. Fakat görülmüştür ki içlerinde peygamberler de olmasına rağmen pek çok topluluk doğruya gelmemekte ısrar etmiş, ilahi ikazı dikkate almamış; hatta bir de meydan okuma cüreti gösterince helak olmuşlardır.

İnsanoğlu Kur’ân-ı Kerîm’in ifadesiyle zalimdir ve cahildir: Biz emâneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar, bunu yüklenmekten çekindiler, (mes’ûliyetinden) korktular. Onu insan yükledi. Doğrusu o, çok zâlim (ve) çok câhildir (el-Ahzap, 33/72). Acelecidir “İnsan, aceleci (bir tabiatta) yaratılmıştır” (el-Enbiyâ, 21/37). Menfaatine Çok Düşkündür “İnsanlara bir rahmet tattırdığımızda ona sevinirler. Şâyet yaptıklarından ötürü başlarına bir fenalık gelse, hemen ümitsizliğe düşüverirler” (el-Rûm,30/36). Allah’a Karşı Pek Nankördür “Şüphesiz ki insan Rabbine karşı pek nankördür. Elbette buna kendisi de şâhittir” (el-Âdiyât, 100/6-7). Harîs ve Cimridir “Hayır! Doğrusu siz, yetîme ikrâm etmiyorsunuz; yoksulu yedirmeye birbirinizi teşvik etmiyorsunuz! Haram helâl ayırmaksızın mîrâsı hırsla yiyorsunuz. Malı aşırı derecede seviyorsunuz” (el-Fecr, 89/17-20), “Gerçekten insan dünya malına son derece düşkündür, onu çok sever”(el-Âdiyât, 100/8). Kıskanç ve Hasetçidir “Nefisler kıskançlığa meyilli olarak yaratılmışlardır” (en-Nisâ, 4/128) Zayıf Yaratılmıştır “Allâh sizi önce zayıf olarak yarattı, zayıflığın ardından size kuvvet verdi, kuvvetin ardından da tekrar bir zayıflık ve ihtiyarlık verdi” (er-Rûm, 30/54). Bir nutfeden yaratılmış olmasına rağmen yeri gelmiş, küçük dağları ben yarattım, diyebilmiştir.

Hızla değişen bir dünyada yaşıyoruz. Ayak uydurmakta zorlanıyoruz. Çoğu zaman gelişmeleri takip bile edemiyoruz. Tabir caiz ise zamana karşı yarışıyoruz. Buna rağmen pek çok istediğimiz şeyi elde edebiliyoruz. Bu elde etmeler kendi çabamızla olduğu gibi çoğu zamanda birilerinin yardımıyla da olmaktadır. Bu da bizi her zaman istediğimizin olacağı noktasında bir beklenti içine itmektir. İsteddiğimiz bir şey gerçekleşmeyince sabırlarımız tükenmekte, sinirlerimiz gerilmekte ve hoşgörümüzün olmadığı bir ortama sürüklenmektedir. Ufacık bir olayda patlamakta, karşımızdakini hiçe saymakta, kalpleri kırmaktayız. Trafikte kırmızı ışık yanmasına rağmen önümüzdeki arabaların yürümediğinden şikâyet etmekte,

yanımızdan geçen, kazara omzu dokunan insan ile kavga etmek için bahane aramakta, karşımızda işimizi yapmakta biraz ağır davranan kişilerle ağız dalaşına girmekte bir an bile tereddüt etmemekteyiz. Sabırlar hızla tükenmekte, hoşgörü kültürü hızla ortadan kalkmaktadır.

Peki, bu hastalıktan kurtulmanın yolu yok mudur? Elbette vardır... Nasıl mı?

İşte biz bu çalışmamızda bunun yolunu en güzel örnekten yola çıkarak gözler önüne sermeye çalışacağız. En güzel örnek kim? En güzel örnek, âlemlere rahmet olarak gönderilen (el-Enbiyâ, 21/108), en yüce ahlak üzere olan (el-Kalem, 68/4), üzerinde herkes için en güzel örnekleri taşıyan (el-Ahzap, 33/21), yaşayışı Kur'ân olan¹ Hz. Peygamberdir. Onun hayatından, uygulamalarından örneklere geçmeden önce hızla uzaklaştığımız müsamaha, hoşgörü, tolerans nedir, ne değildir? Bu sorunun cevabını arayalım.

Hız. Peygamberin Hayatında Hoşgörü ve Günümüz İnsanı

Sözlükte “kolaylık göstermek, yumuşak davranmak, hatayı görmezlikten gelmek” anlamındaki müsâmaha² kelimesi aynı kökten gelen tesâmuh ve semâha ile birlikte ahlâk terimi olarak insanlara yükümlülükler konusunda kolaylık göstermeyi, toplumsal yapıyı sarsıcı mahiyette olmayan hata ve kusurları hoş görmeyi, çeşitli düşünce, inanç ve davranışları özgürce dile getirmeyi ifade eder.³ Diğer bir ifadeyle insanların hoşlarına gitmeyen, görüşlerine ters düşen ve hatta kendilerine az çok zararı dokunan olaylar karşısında dahi soğukkanlı olmak, sabırlı, tahammüllü davranmak, şiddete, kaba kuvvete başvurmadan geçiştirmeye ve affetmeye çalışmak,⁴ bir kimsenin hatasını yüzüne vurup mahcup etmeksizin hoş görme, anlayış göstererek bağışlama veya hatasını düzeltmesi için imkân hazırlama⁵ şeklinde de açıklanabilir. Müsamaha yani hoşgörü, bir kimsenin kendi hoşuna gitmeyen bir harekete engel çıkarmamaya her zaman kendisini hazır hissetmesidir.⁶

¹ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Cami'u's-Sahih*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Beyrût: Daru İhya et-Türâs el-Arabî, t.s), “Müsâfirîn”, 139.

² Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-'Arab*, “smh” md; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî (ö. 1205/1791), *Tâcü'l-'arûs*, “smh” md.; Mütercim Âsım Efendi (ö. 1819), *Kâmus Tercümesi*, 1: 904.

³ Mustafa Çağrı, “Müsâmaha” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/71.

⁴ Sadık Eraslan, Ekrem Keleş, *En Güzel Örnek Hz. Peygamber* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 51.

⁵ *Dîni Terimler sözlüğü* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2009), 266.

⁶ Hayati Hökelekli, “Müsâmaha” *İslam'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, ed: İbrahim Kâfi Dönmez (İstanbul: 2006), 3: 1471.

Hoşgörü, toplum hayatında son derece gerekli bir davranıştır. Çünkü insanlar farklı inanç, düşünce ve davranışlara sahiptirler. Bir konuda dayanakları, amaçları, hedefleri ve yöntemleri çoğu zaman farklı olduğu için her zaman ve her konuda uzlaşmaları mümkün olmayabilir. O sebeple birbirlerinin düşünce ve davranışlarına hoşgörü ile yaklaşmaları gerekmektedir.

Hoşgörü, bireyler arasında tek taraflı değil, karşılıklı uyulması gereken bir davranış biçimi olarak görülmelidir. Haksızlığa yol açmaması, bir kişinin sürekli hoşgörü bekleyen, diğerinin ise hoşgörü göstermek zorunda kalan durumuna düşmemesi ve toplumun tüm bireyleri arasında hâkim olması, hoşgörünün istismar edilmemesi gereği kendini göstermektedir.⁷

Hoşgörü, diğer bir ifadeyle müsamaha, sevgi temeline dayanan ahlaki bir erdemdir. Hoş görmek, kolaylık göstermek, iyi karşılamak, ayıplamamak, hatayı görmezden gelmek, kırıcı ve aşağılayıcı olmamak, affedici olmak, kendi anlayışımıza aykırı olan görüşleri sabırla karşılamak demektir. Hoş görmek, affedilebilecek kusurları düzeltme hususunda insanlara fırsat tanımayı, samimi bir niyetle yardımcı olmayı ve onları anlayışla karşılamayı gerektirir. Dolayısıyla hoş görü, ne katlanma, tahammül etme gibi samimiyetsiz bir tavır, ne de görmezlikten gelme, aldırış etmeme gibi sorumsuzca bir tutumdur. Aksine kişinin kendi irade ve tercihi doğrultusunda ortaya çıkan ahlaki bir meziyettir. Hoşgörünün varlığından söz edilebilmesi için hoş görenin, hoş gördüğü şeyi bastırabilecek ya da engelleyebilecek güce sahip olması, fakat o gücü kullanmamayı yeğliyor olması gereklidir. Aksi takdirde hoş görüden bahsedilemez.⁸

Bu kavramın sınırını belirlememiz gerekmektedir. Tabii olarak bir Müslüman için ölçü Kur'ân ve sünnet olmalıdır. Ayetler ve hadisler ölçüsünde karar vermek gerekir. Yoksa yanılma payımız cidden fazla olacaktır.

Şurası bir gerçektir ki Kur'ân her konuda kolaylık ilkesini benimsemiştir (el-Bakara, 2/185). İnsanları ancak güçlerinin yettiği kadarıyla mükellef kılar. Unutarak veya hata ile yapılan işlerden dolayı sorumluluk yüklemes (el-Bakara, 2/286). Hoşgörülü olmayı, af yolunu tercih etmeyi teşvik etmiştir (en-Nahl, 16/61).

Hız. Peygamberin hayatındaki en önemli ilke hoşgörülü olmasıdır.

“Allah'ın rahmeti sayesinde sen onlara yumuşak davrandın. Eğer kaba, katı yürekli olsaydın, onlar senin etrafından dağılıp giderlerdi” (Âli İmrân, 3/159).

⁷ İbrahim Sarıçam, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 2003), 276-277.

⁸ *Hadislerle İslâm*, 4. Baskı (İstanbul: DİB Yayınları, 2017), 3: 407.

“Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız. Müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz,”⁹ hadisinde ifadesini bulan düsturdur.

“Din kolaylıktır”.¹⁰

“Ben kolaylık ve hoşgörü dîni ile gönderildim”.¹¹

“Dünyada Allah’ın kullarına hoşgörülü davrananlara Allah’ın kıyamette görevli meleklerine hoşgörülü davranmalarını emredeceğini”¹² haber vermektedir.

Bu ayet ve hadisler göstermektedir ki bu dini yaşamak zor değil; bilakis çok kolaydır. Zorlaştıran insanlardır. Din evlenmeyi emrederken, haddinden fazla masraf çıkararak zorlaştıran, gençleri gayri meşru yollara iten toplumdur. Kolayı göstermek varken örf ve adetleri ön plana çıkararak hayatı zorlaştıran, çekilmez hale getiren yine insanlardır. Hâlbuki yüce Yaratıcı zorluğu değil, kolaylığı istemektedir. Rasûlü şiddetle bunu tavsiye etmektedir. Kin tutmayı değil, sevgiyi emreder. Hoşgörü ortamının oluşması sevgiye bağlıdır. Sevginin olmadığı yerde hoş görüden bahsedilemez. “Hoş gör ki hoş görülesin.”¹³ Prensibi gereğince hoşgörü bekleyen önce kendi hoş görmelidir. Ne yazık ki günümüz insanı önce karşıdakinden bir adım beklemektedir. Şu düstur da aklımızda yer etmelidir: kendine yapılmasını istemediğin şeyi başkasına yapma.

Şimdi isterseniz sözü daha fazla uzatmadan yaşayışı Kur’ân olan Hz. Peygamberin hayatından örneklerle konumuzu işler hale geelim:

Ev hayatı, aile hayatı nasıldı? Sorusuna karşılık hanımı Hz. Aişe’yi dinleyelim:

“O evinde ayakkabılarını tamir eden, söküğünü diken, koyunlarını/keçilerini sağan, önüne konursa yiyen, değilse asla istemeyen, insanların kusurlarını bağışlayan bir insandı.”¹⁴

Aile içerisindeki tutumu sadece kendi aile fertleri ile sınırlı kalmamış kölelerine bile sirayet etmiştir. Öyle ki bir köle olarak satın alınıp hanımına hediye edilen ve onun terbiyesinde yetişmekte iken babası ve amcası tarafından bulunup kurtuluş fidyesi verilerek alınıp götürülmek istenen Zeyd b. Harise, onda gördüğü güzel hasletler nedeniyle ailesi yerine onun yanında kalmayı tercih etmiştir.

⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *el-Câmi’s-Sahih*, nşr. Muhammed Zübeyr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki’n-Necât 1422/2001), “İlim”, 11. Müslim, “Cihad”, 5. Süleyman b. Eş’as b. İshak el-Ezdi Ebû Davud es-Sicistani, *Sünenu Ebî Davud*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: Dârü'l-Fikr, t.y), “Edeb”, 17.

¹⁰ Buhari, “İman”, 29.

¹¹ Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybani Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1982), 6:116.

¹² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1:5.

¹³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1:249.

¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6:106.

Bir gün Hz. Peygamber arkadaşlarıyla birlikte hanımı Hz. Aişe'ye misafir olmuştur. Hz. Aişe onlara yemek hazırlamaktadır. Ancak bu arada diğer hanımı Hz. Hafsa da yemek hazırlamış, onu Hz. Peygambere sunması için cariyesiyle göndermiştir. Tam cariye onu Peygamberimizin önüne koyacakken Hz. Aişe, cariyenin eline vurmuş ve tabağı kırmıştır. Tabii olarak içindeki yemekler de dökülmüştür. Bunun üzerine Hz. Peygamber tabağın kırılan parçalarını birleştirmiş, dağılan yemekleri toplamış, yanında bulunan arkadaşlarına: “Anneniz kıskandı,” dedikten sonra kırılanın yerine sağlam bir tabağı Hz. Hafsa'ya göndermiştir.¹⁵ Farklı bir muamele bekleyenler bunu görememiş, Hz. Aişe'nin ifadesiyle Hz. Peygamberin yüzünde herhangi bir olumsuz tavır görülmemiştir.¹⁶

Medine döneminde annesi tarafından hizmetini görmesi için yanına bırakılan ve on yıl kadar onun hizmetinde bulunan Enes, bir gün Hz. Peygamber tarafından bir iş için bir yere gönderilir. Ancak yolda giderken oynayan çocukları görünce onların oyununa katılır ve gideceği yeri unutur. Bir müddet sonra arkasında Hz. Peygamberin sesini duyar: “Enescik, sana emrettiğim yere gittin mi? Haydi git.”¹⁷ Devamla Enes: “Beni yaptığım ve yapmadığım şeyler sebebiyle hiç azarlamadı”¹⁸ sözü ile onun hoşgörüsünü ve insan gönlüne verdiği değeri ortaya koymuştur. Horasan fatihi Abdullah b. Âmir b. Küreyz, Mekke'nin fethi esnasında henüz üç yaşlarında iken Hz. Peygamber'e götürülür. Hz. Peygamber onun başını okşayarak: “O bizim oğlumuzdur, içinizde bize en çok benzeyen odur, hiçbir zaman susuz kalmasın”¹⁹ diyerek çocuklara karşı şefkat ve merhametini izhar etmiştir

Medine'ye varınca yaptığı işlerden ilki orada yaşayan tüm guruplarla bir sözleşme yapmak olmuş, karşılıklı anlayış ve hoşgörü ortamında birlikte yaşama tecrübesini hayata geçirmiştir. Dinini tebliğ ederken asla zorlama yapmamış (el-Bakara, 2/256), herkesin kendi dinini yaşama serbestisini tanımıştır. Çünkü o bir zorba değil; ancak takva sahiplerini uyarıcıydı (el-Ğâşiye, 88/21-22). Allah Rasûlü, toplum hayatında muallim ve mürşid olarak inananlara karşı da, inanmayanlara karşı da hoşgörülüydü. O inananlara düşküdü (et-Tövbe, 9/128).

Ashabı ile iç içeydi. Onlar bir hata yaptıklarında yüzlerine vurmaz, onları rencide edici harekette bulunmaz, toplum içinde küçük düşürmez, ancak uyarıyı yaparken: “İçinizde bazılarına ne oluyor da şöyle şöyle yapıyorlar, hâlbuki şöyle yapmaları daha uygun olmaz

¹⁵ Buhari, “Nikâh”, 108.

¹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *es- Sünen*, Nşr. Şuayb el- Arnavut (y.y: Dar Risâle el- Âlamiyye, 1430/2009), “Ahkâm”, 14.

¹⁷ Müslim, “Fezâil”, 54.

¹⁸ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 1.

¹⁹ İzzetullah Zeki, *İlk Dönem Horasan Valileri, Emevîler ve Abbâsîlerin Horasan Politikası 651-821* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2020), 25.

mıydı?” diyerek nazikçe hem yapılan hatayı söylüyor, hem de yapılması gerekeni öğretiyordu.

Bir gün mescitte olduğu bir zamanda çölden gelen bir bedevi kendince normal bir şekilde mescidin bir kenarına küçük abdestini bozmaya başlayınca sahabeler hışımla üzerine yürüyüp onu paylamak istemişler; ancak Hz. Peygamber onlara mani olmuş, bedevinin ihtiyacını görmesine izin vermişti. Bedevi işini bitirince ashabına bir kova su ile orayı temizlemelerini söyledikten sonra bedeviye mescitlerin ibadet ve Allah'ı anma yeri olduğunu, bir daha böyle şeyler yapmaması gerektiğini onun anlayacağı bir dille anlatmıştır.²⁰

Bir savaş neticesinde elde edilen ganimetleri gazilere dağıtıyordu. Ganimet taksimi sırasında insanları yarararak yanına sokulup ridâsının yakalarından tutarak kendisini sarsan ve: “Devemi ganimet mallarıyla doldur, babanın malını vermiyorsun?” diye kendisini inciten bedeviye karşı da hoşgörülle mukâbele etmişti.²¹

Gençliğin verdiği taşkınlık ve şaşkınlıkla kendisinden zinâ etmek için izin isteyen genci azarlayıp ayıplamak yerine iknâ yöntemini seçmişti. Gence, böyle bir fiilin annesine, bacısına, teyzesine vs. yapılmasından memnun olup olmayacağını sorarak gönlündeki bu meyli önce soru ve iknâ ile ardından nazar ve duâ ile bertaraf etmiştir.²²

O, inanmayanlara karşı da hoşgörülüydü. Kendisine yapılan haksızlıkları affederdi. Necid gazvesinden dönerken bir ağacın altında istirahate çekilmiş ve kılıcını da ağacın dalına asmıştı. Allah Rasûlü'nü yalnız başına gören bir müşrik ağaçta asılı kılıcı kaparak: “Şimdi seni benim elimden kim kurtarır?” diye ona doğru bir harekette bulunmuştu. Allah Rasûlü hiç durumunu bozmadan, en küçük bir sarsıntı geçirmeden “Allah!” deyince müşrikin elinden kılıç düştü. Kılıcını eline alan Hz. Peygamber aynı soruyu ona sordu. Müşrik afv dileyince Allah Rasûlü elinde imkân olduğu halde onu bağışladı.²³ Çünkü Allah Teâlâ ona: “İnsanlarla ilişkilerinde hoşgörü ve kolaylık tarafını gözet, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir!” (el-A'râf, 7/199) buyurmaktadır.

Hicretin dokuzuncu yılı Heyetler yılı olarak bilinir. Mekke fethedilmiş, Araplar üzerinde büyük bir etkiye sahip olan Kureyş Kabilesinin gücü kırılmış, çevredeki kabileler daha rahat karar verme noktasına gelmiştir. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen topluluklar heyetler halinde Medine'ye geliyorlar, ya Müslüman olduklarını beyan etmek, ya İslâm'ı bizzat kaynağından öğrenmek, ya da Hz. Peygamberle anlaşma yapmak istiyorlardı. Bunların

²⁰ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es Sülemi Tirmizi, *Sünen et-Tirmizi*, nşr. Ahmet Muhammet Şakir, Muhammed Fuâd Abdülbâkî, İbrahim Utva (Mısır: Mektebe el-Babî el-Halebî, 1975), “Tahâret”, 112. Ebû Dâvûd, “Tahâret”, 136.

²¹ Buhari, “Libas”, 18.

²² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 256-257.

²³ Buhari, “Cihad”, 84, 87. Müslim, “Fedâil”, 13.

içinde Necran bölgesinde yaşayan Hıristiyanların temsilcileri de vardı. Peygamber mescidine girmişlerdi. Bir müddet sonra ibadet vakitleri gelince doğuya doğru dönüp ibadet etmek için hazırlık yapmaya başladılar. Bu durumu gören sahabeler Hıristiyanlara engel olmak istediler. Ancak Hz. Peygamber, onların rahat bırakılmasını, engellenmemesini, ibadetlerini gönül rahatlığı içinde yapmalarına izin verilmesini emretti.²⁴

“Faziletlerin en yükseği, seninle ilişkisini keseni arayıp sorman, seni mahrum bırakana ihsanda bulunman ve sana zulmedenı bağışlamandır.”²⁵

Rahmet peygamberinin bu hoş görüşü her zaman meyve vermiştir. Çağlar var ki onun kutlu yolundan giden insanlar bu hoşgörüyü daima canlı tutmuş, hiç kimsenin dini inancına, örfüne, âdetine karışmamış, hatta rahatça yapabilmeleri için her türlü tedbiri almıştır. Öyle ki bu sayede pek çok bölgedeki Hıristiyan ahali kendi dindaşları, ırkdaşları yerine Müslümanların yönetiminde kalmayı tercih etmişlerdir.

Allah Rasûlü devlet başkanı olarak inananlara karşı da, inanamayanlara karşı da hoşgörülü ve merhametliydi. Mekke onun çok sevdiği yurduydı. Hem de çıkarılmasa, asla terk etmeyi düşünmediği yurduydı. O kendisini Mekke'den çıkaranları hatta hicrette yakalamak üzere iken kumlara saplanan Sürâka'yı, kendisini Mekke'den çıkartan Ebû Süfyan'ı ve eşi Hind'i, Hamza'yı öldüren Vahşi'yi hep affetti. Öyle ki Fetih günü nerede bulunurlarsa bulunsunlar kanı heder edilecek olan pek çok kişi ya kendisi ya da bir başkasının himayesinde huzuruna gelince onları bile affetmiştir. Bunlardan birisi de en azılı İslâm düşmanı Ebû Cehil'in oğlu İkrime idi. O da babası gibi az kötülük yapmamıştı Müslümanlara. Ancak Müslüman olan hanımı, onun felakete uğramasına gönlü razı olmadı. Hz. Peygamberden aldığı güvence ile Mekke'den kaçıp giden kocasının peşine düştü, sahilde gemiye binmek üzere iken yetişti. Gemicinin de yardımını ile ikna etmeyi başardı ve Mekke'ye getirdi. Onlar daha gelmeden önce Hz. Peygamber, arkadaşlarına, İkrime'nin inanmış biri olarak gelmekte olduğunu, babası nedeniyle onu incitmemeleri hususunda uyardı.²⁶ Bütün bunlar onun afv, müsamaha ve hoşgörüsü acz, zillet ve meskenet değildi, âlemşümul vakarından ve merhametinden kaynaklanıyordu.

Mekke fehedilmiş, tevhidin sembolü Ka'be içindeki ve etrafındaki putlardan temizlenmiş ve hatta damında ezan bile okunmuştu. Mekkeli müşrikler toplanmışlar Hz. Peygamberin vereceği hükmü bekliyorlardı. Hz. Peygamber onlara kendileri için ne düşündüklerini sordu. Onlar: “Senden iyilik bekliyoruz. Sen, kerem ve iyilik sahibi bir

²⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, İbn, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ* (Beyrut: Dâru Sader, t.y), 1: 357.

²⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 438.

²⁶ Muhammed Yûsuf Kahdehlevi, *Hayatü's-Sahâbe*, (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1433/2012), 1: 124-125.

kardeşsin. Kerem ve iyilik sahibi bir kardeşin oğlusun.” dediler. Hz. Peygamber bir süre onlara baktıktan sonra: “Yusuf’un kardeşlerine dediği gibi bugün size kınama yoktur. Haydi gidin, hepiniz serbestsiniz,” dedi.²⁷

Hz. Peygamber ashabıyla birlikte Huneyn Savaşından dönerken namaz vakti gelince müezzin ezan okumaya başlar. İçlerinde Ebû Mahzûre’nin de bulunduğu henüz Müslüman olmamış on kişilik bir grup da vardır. Bu grup müezzinin ezanıyla alay etmektedirler. Hz. Peygamber bunların yaptıklarını duymuştu. Onların huzuruna getirilmelerini emretti. Gelince içlerinde sesi güzel olanın kim olduğunu sordu. Herkes Ebû Mahzûre’yi gösterince o da inkâr edemedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber onu alıkoyup diğerlerini geri gönderdi. Sonra da ondan ezan okumasını istedi. Ancak bu Ebû Mahzûre için çok zordu. Hz. Peygamber ona ezan okumasını öğretti ve okuttu. Ezan okuma işi bitince ona bir miktar gümüş paranın bulunduğu bir kese verdi. Daha sonra onun için dua etti. Bu hareketi Ebû Mahzûre’nin Müslüman olmasına sebep olmuştu. Ebû Mahzûre Mekke’de ezan okumak için izin isteyince ona izin verdi. Hz. Peygamberin bu davranışı nedeniyle kalbinde, gönlünde İslâm’a ve Hz. Peygambere karşı en ufak bir öfke ve nefret kalmamış; aksine gönlü sevgiyle muhabbetle dolmuştu. Dahası Ebû Mahzûre bundan sonra perçemindeki saçları hiç kesmedi. Çünkü oraya Hz. Peygamberin eli değmişti.²⁸ Bir günümüz insanına bakın, bir de Hz. Peygamberin uygulamasına bakın. Camiide gürültü yapıyor, diye kovduğumuz çocukları düşünün. Çocuk çocukluğunu her yerde yapar. Onun işi gücü oynamaktır. Ancak büyüklere düşen görev nerede, nasıl davranacağını öğretmektir, onlara örnek olmaktır.

Müslüman izzet ve vakar sâhibidir. Allah Teâlâ: “İzzet, Allah’ın, Rasûlü’nün ve inananlarınınındır. Fakat münâfiklar bunu bilmez” (Münâfikûn, 63/8) buyurmaktadır. Bu âyetin inmesine vesîle olan Mustalık Gazvesi dönüşü yaşanan olaylardır. Münâfiklar kuyu başında Müslümanlarla tartışmış ve münâfikların reîsi Abdullah b. Übey b. Selûl: “Medine’ye dönünce şerefli şerefsizleri Medine’den çıkaracaklar” demişti. Bu tartışma sonunda İbn Selûl’un oğlu Abdullah babasını sözünü geri almaya zorlamış ve kan dökülmeye ramak kalmıştı. Allah Rasûlü büyük diplomasi ve hoşgörülle Abdullah’ı babasını öldürmekten vazgeçirdi ve büyük bir fitneyi önledi.²⁹ Allah Rasûlü, bunu bir zillete rızâ

²⁷ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr, et-Taberi, *Tarihu’r-Rusul ve’l-Mülûk*, nşr. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim, 4. Baskı, (Kahire: Dâru’l-Meârif, t.s), 3: 120. İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Sîratü’n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa es-Sakka ve dğr. (Kahire: y.y, t.s) 3: 412.

²⁸ Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâî, *Sünenü’n-Nesai*, Abdülfettah Ebû Gudde (Beyrut: Dâru’l-Beşairi’l-İslâmiyye, 1988), “Ezan”, 6. Ebû Dâvûd, “Salât”, 28. İbn Mâce, “Ezan”, 2. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 408-409.

²⁹ İbn Hişâm, *es-Sîratü’n-Nebeviyye*, 3: 292.

göstermek için değil, Medîne İslâm toplumunda ortaya çıkabilecek fitneyi önlemek için yapmıştır. Çünkü devlet işinde duygulardan çok prensipler ve akıl önde olmalıdır.

Hz. Peygamber merhametinin gereği olarak bütün yaratıklara karşı şefkatte, afv ve hoşgöründe sınırsızdı. Devlet başkanı olarak toplumun bütün kesimlerinin derdi onun yüreğini kanatır ve ciğerini sızlatırdı. Çünkü güneşin doğduğu yerde bulunan Müslümanın ayağına batan diken güneşin battığı yerdeki Müslümanın ayağını sızlatmalıydı. Bu Müslümanın iman göstergesiydi.³⁰

Bu örneklerin yanında her şeyi hoş gördüğünü söylemek elbette imkânsızdır. Hakların gasp edilmesinde, Allah'ın ve kulların haklarının çiğnenmesi noktasında hoşgörülü olması, bunları görmezden gelmesi mümkün değildi. Mekke fethedildiği gün şehrin ileri gelen ailelerinden birine mensup bir kadın hırsızlık yapmıştı. Eşraftan olduğu için ceza almasının hoş olmayacağını düşünenler aracı olması için peygamberimiz çok sevdiği Üsame b. Zeyd'i ona aracı olması için gönderdiler. Bunu duyan Hz. Peygamber:

“Sizden öncekiler, ileri gelen birisi bir suç işlediği zaman affederler, sıradan birisi suç işlediğinde hemen cezasını verirlerdi. Bundan dolayı helak oldular. Eğer bu suçu işleyen kızım Fatıma olsaydı, hiç tereddüt etmez, hemen cezasını verirdim.” buyurmuş,³¹ adaletin yerine getirilmesi hususunda bir müsamahanın söz konusu olamayacağını ifade etmiştir.

Hz. Peygamber yapılması gereken bir işi önce kendisi yapar, sonra diğerlerine emrederdi. Kaldırılması, yasaklanması gereken bir şey varsa önce yakınlarından başlardı. Nitekim veda hutbesinde faizin her türlü kaldırılmıştır, derken ilk kaldırdığı faiz işi amcası Abbas'ın faiz alış verişi; kan davaları kaldırılmıştır, derken ilk kaldırdığı kan davası da Amcaoğlu Rebi'nin kan davasıdır.³²

³⁰ Hasan Kamil Yılmaz, *Hoşgörü Peygamberi*, Konferanslar.

³¹ Müslim, “Hudûd”, 8,9. Buhârî, “Megazî”, 53. Ebû Dâvûd, “Hudûd”, 4. Tirmizî, “Hudûd”, 6. Nesâî, “Sârik”, 56. İbn Mâce, “Hudûd”, 6. Ahmed, 3: 386.

³² İzzeddîn Belik, *Ayet ve Hadislerle İslâmî Hayat*, çev. Heyet, Red, Mehmet Erdoğan (İstanbul: İklim Yayınları, 1992), 4: 227.

SONUÇ

Sonuç olarak Gayri Müslimleri, haçlı zihniyetli olanları bir kenara bırakalım. Biz kendimize bakalım. Kendi etrafımızdan başlayarak tüm İslam dünyası kan gölüne dönmüş bir vaziyettedir. Müslüman Müslümanı öldürüyor. Sebep benim gibi düşünmüyor da ondan. Herkes aynı düşünmek zorunda değildir. İnsan hür yaratılmış bir varlıktır. Hür olarak düşünecek ki doğruyu, eğriyi kendi bulabilsin. Kendi hür iradesiyle kararını versin. Çünkü baskı ile yapılan, yaptırılan işin sonucu olumlu değildir. Ama isteyerek yapılan işin sorumluluğu kişiye aittir. Bu sebeple dinde zorlama yoktur. İnsanlar medenice, insanca karşılıklı konuşabilmeli, fikirlerini hür bir şekilde ortaya koyabilmelidir. Anlaşma sağlanırsa ne mutlu. Anlaşma sağlanmazsa herkes birbirine saygı duymalıdır. Ancak karşıdakini alaya almadan, kötülemeden, onu aşağılamadan yapmalıdır. Senin fikrin sana, benim fikrim bana ilkesi devreye girmelidir. Çünkü ne din, ne de onun tebliğcisi Hz. Peygamber bu konuda kimseyi zorlamamış, sadece aktarmış, ikna etmeye çalışmış, mühlet isteyenlere mühlet vermiştir. Ama kazanan hem o olmuş, hem de art niyetli değilse karşıdaki kişi olmuştur. İşte İslâm'ın güzelliği burada kendini göstermiştir.

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed, eş-Şeybani, *Müsned*. İstanbul: Çağ Yayınları, t.s.

Belik, İzzeddin. *Ayet ve Hadislerle İslâmî Hayat*. çev. Heyet, Red: Mehmet Erdoğan. İstanbul: İklim Yayınları, 1992.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî. *el-Câmi'u-Sahih*. nşr. Muhammed Zübeyr b. Nasr. y.y: Dâru Tavki'n-Necât. 1422/2001.

Dînî Terimler sözlüğü, MEB, Ankara, 2009.

Çağrı, Mustafa. "Müsamaha" *DİA*, İstanbul, 2006.

Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdi es-Sicistani, *Sünenü Ebî Davud*. nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.s.

Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî. *es-Sîratü'n-Nebeviyye*. nşr. Mustafa es-Sakka ve dğr. Kahire, y.y, t.s.

Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesai. *Sünenü'n-Nesai*, nşr. Abdülfettah Ebû Gudde. Beyrut: Dâru'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1988.

Eraslan, Sadık. Keleş, Ekrem. *En Güzel Örnek Hz. Peygamber*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003.

Hadislerle İslâm. DİB Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 2017.

Hökelekli, Hayati. "Müsamaha" *İslam'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*. ed: İbrahim Kâfi Dönmez, İstanbul, 2006.

İbn Sa'd Ebû Abdillâh Muhammed b. Menî el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, İbn, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. Beyrut: Dâru Sader, t.s.

Kandehlevi, Muhammed Yûsuf. *Hayatü's-Sahâbe*. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, , 1433/2012.

Kazvînî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî. *es- Sünen*. nşr. Şuayb el-Arnâvut. y.y. Dar Risâle el-Âlamiyye. 1430/2009.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *El-Câmi's-Sahih*, nşr. Muhammed Fuâd Abdükâkî. Beyrût: Daru İhya et-Türâs el-Arabî, t.s.

Sarıçam, İbrahim. *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara, DİB Yayınları 2003.

Tâberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, 4. Baskı, nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Meârif, t.s.

Tirmizi, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre eş Sülemi, *Sünen et-Tirmizi*. nşr. Ahmet Muhammet Şakir, Muhammed Fuâd Abdalbâkî, İbrahim Utva. Mısır: Mektebe el-Babî el-Halebî, 1975.

Yılmaz, Hasan Kamil. *Konferanslar*.

Zeki, İzzetullah. *İlk Dönem Horasan Valileri, Emevîler ve Abbâsîlerin Horasan Politikası 651-821*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2020.